

รูปแบบการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานของนักท่องเที่ยวในพื้นที่ อีสานตอนกลาง กรณีจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม

ฉลอง พันธุ์จันทร์

สาขาวิชาศาสนาและภูมิปัญญาเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1) หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน 2) รูปแบบการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานของนักท่องเที่ยวแบบไปเช้า-กลับเย็น และส่วนที่ท่องเที่ยวไปถึงธรรม พัฒนาสถานที่ให้มีความพร้อมใช้งานดำเนินและ 3) การจัดการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานสำหรับนักท่องเที่ยวในพื้นที่อีสานตอนกลาง กรณีจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม เป็นการศึกษาแบบผสมผสานทั้งเชิงปริมาณและคุณภาพ การวิจัยเชิงปริมาณใช้แบบสอบถามจากกลุ่มตัวอย่าง จำนวน 400 คน ด้วยการสุ่มตัวอย่างอย่างง่ายและวิเคราะห์ข้อมูลด้วยสถิติพรรณนา ได้แก่ ร้อยละ ค่าเฉลี่ย และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐานและการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึกและการสังเกตแบบมีส่วนร่วมกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง จำนวน 30 คน นำข้อมูลทั้งสองส่วน มาวิเคราะห์เนื้อหาและข้อมูลด้วยสถิติเชิงพรรณนา

ผลการวิจัย พบว่า ในพื้นที่อีสานตอนกลาง มีหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่สำคัญ 4 ประเภท คือ 1) ยุบ-พอง 2) พุทโธ 3) เคลื่อนไหว และ 4) โกเอนก้า นักท่องเที่ยวส่วนมากใช้รูปแบบการท่องเที่ยวแบบไปเช้า-กลับเย็น คิดเป็นร้อยละ 60.00 ส่วนการจัดการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่จังหวัดขอนแก่น มีค่าเฉลี่ยโดยรวมในระดับมากเท่ากับ 4.32 และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐานที่ 0.691 และพื้นที่จังหวัดมหาสารคาม มีค่าเฉลี่ยโดยรวมในระดับมากเท่ากับ 4.09 ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐานที่ 0.774

คำสำคัญ: การท่องเที่ยว, วิปัสสนากรรมฐาน, พุทธศาสนา, อีสานตอนกลาง, ร้อยแก่นสารสินธุ์

The Buddhist Meditation Tourism Model for Tourists in Central Isan: A Case of Khon kaen and Mahasarakham Provinces

Chalong Phanchan

Program of Religion and Wisdom for Local Development

Faculty of Humanities and Social Sciences

Mahasarakham University, Thailand

Abstract

The objective of this research was to study 1) the concept of Buddhist meditation practice, 2) the Buddhist meditation tourism model and 3) the Buddhist meditation tourism management for tourists in the Central Isan; A case of Khon Kaen and Mahasarakham provinces. The research was completed by applying mixed research methods: quantitative and qualitative. The sample questionnaire was used for collecting information from 400 samples with simple sampling. The data were analyzed using descriptive statistics: percentage, mean, and standard deviation. For qualitative research, a data analysis was conducted by using In-depth interviews and participatory observation from 30 participants. Both data and contents were analyzed by using descriptive statistics.

There were 4 findings in the important concepts of Buddhist meditation practice in the Central Isan: 1) “Yub-Phong”, 2) “Bud-dho”, 3) “Movement” and 4) “Goenka. Most tourists use the morning-evening style of travel, Percentage 60.00. For Buddhist meditation tourism management in Khon Kaen; the overall mean was 4.32 and standard deviation of 0.691; and Mahasarakham province, the overall mean was 4.09 and standard deviation of 0.774.

Keywords; Tourism, Buddhist Meditation, Buddhism, Central Isan, Roi-kaen-sara-sin

บทนำ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นพื้นที่ที่มีความโดดเด่นทางพุทธศาสนาทั้งในด้านอารยธรรม ตำนาน ประเพณี ปัจจุบันกระแสการพัฒนาประเทศมีแนวโน้มในการส่งเสริมในการเรียนรู้วัฒนธรรมท้องถิ่นหรือวิถีไทย ตามแผนการพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติ (2555-2559) สะท้อนให้เห็นถึงแนวโน้มของการท่องเที่ยวที่มีการขยายตัวสูง โดยเฉพาะกระแสความนิยมการท่องเที่ยวทางเลือก เช่น การท่องเที่ยวเชิงสุขภาพ (Health Tourism) การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม (Cultural Tourism) และการท่องเที่ยวเชิงศาสนา (Spiritual Tourism) เป็นต้น (กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา, 2555: 7) และยุทธศาสตร์การท่องเที่ยวไทย พ.ศ. 2558-2560 ได้จัดให้การท่องเที่ยวเชิงศาสนาเป็นการท่องเที่ยวในความสนใจพิเศษ (Special Interest Tourism) ซึ่งนักท่องเที่ยวกลุ่มนี้มีแนวโน้มขยายตัวเพิ่มขึ้น เนื่องจากนักท่องเที่ยวมีความต้องการที่จะเรียนรู้และได้ประสบการณ์ที่แตกต่างในการท่องเที่ยวแต่ละครั้ง (กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา, 2558: 15) เมื่อมองในมิติการท่องเที่ยว ภาคตะวันออกเฉียงเหนือถูกทำให้เป็นจุดหมายทางการท่องเที่ยวในนาม “อีสานแหล่งเรียนรู้อารยธรรม” เช่น กลุ่มเส้นทางทางการท่องเที่ยวมหัศจรรย์เส้นทางบุญ กลุ่มเส้นทางทางการท่องเที่ยวเชิงอารยธรรมอีสานใต้ กลุ่มเส้นทางทางการท่องเที่ยวโดในเสาร์ เป็นต้น ซึ่งกลุ่มเส้นทางทางการท่องเที่ยวเหล่านี้เน้นกิจกรรมการท่องเที่ยวที่เป็นรูปธรรมที่สามารถตอบสนองธุรกิจการท่องเที่ยวเป็นหลัก

จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคามจัดอยู่ในกลุ่มภาคอีสานตอนกลาง ประกอบด้วยจังหวัดร้อยเอ็ด ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ หรือที่รู้จักในนามกลุ่ม “ร้อยแก่นสารสินธุ์” ที่มีมรดกทางวัฒนธรรมมาก จากการสังเคราะห์ผลงานทางวิชาการและการพัฒนาการท่องเที่ยวในพื้นที่ที่ผ่านมา กลุ่มจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลางมีความโดดเด่นและมีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะในพื้นที่แหล่งท่องเที่ยวซึ่งถือเป็นมรดกทางวัฒนธรรม เช่น งานวิจัยของสุนีย์ เลี้ยวเพ็ญวงศ์ (2557, 9) เป็นต้น จนก่อให้เกิดเส้นทางทางการท่องเที่ยวตามความนิยมคือ เส้นทางเที่ยววัด ชมลิ้ม 4 จังหวัดอีสานกลาง

ปัจจุบันวัดและสำนักปฏิบัติธรรมเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางเลือกเชิงคุณภาพอีกประเภทหนึ่งที่เป็นเป้าหมายของนักท่องเที่ยว ซึ่งในแต่ละปีมีประชาชนทั้งในพื้นที่นอกพื้นที่และชาวต่างชาติจำนวนมากให้ความสนใจเดินทางเข้ามาศึกษาการปฏิบัติ

วิปัสสนากรรมฐาน รวมถึงการไหว้พระ สวดมนต์ โดยเฉพาะในพื้นที่จังหวัดขอนแก่น และมหาสารคาม งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาเพื่อชี้ให้เห็นถึงหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน รูปแบบการท่องเที่ยวและการจัดการการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานสำหรับนักท่องเที่ยวในพื้นที่อีสานตอนกลาง ที่สามารถเชื่อมโยงพื้นที่การท่องเที่ยวทางเลือกไปสู่อีสานตอนเหนือและอีสานตอนล่างตามแนวคิดเส้นทาง East-West Corridor

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่อีสานตอนกลาง กรณีจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม
2. เพื่อศึกษารูปแบบการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานของนักท่องเที่ยวในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม
3. เพื่อศึกษาการจัดการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยแบบผสมผสานทั้งเชิงคุณภาพ (Qualitative) และปริมาณ (Quantitative) โดยการวิจัยเชิงคุณภาพ ประกอบด้วย 1) การศึกษาเอกสาร (Documentary study) เกี่ยวกับแนวคิดที่ใช้ในการวิจัย 2) การศึกษาภาคสนาม (Field work) เป็นการศึกษาจากการประชุมกลุ่มย่อยแบบมีส่วนร่วม (Participatory focus group) กับชุมชน องค์กร และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ จำนวน 30 คน ประกอบด้วย เจ้าอาวาสและตัวแทนวัด จำนวน 5 คน ตัวแทนภาครัฐจำนวน 10 คน ตัวแทนชุมชนจำนวน 10 และตัวแทนภาคเอกชนจำนวน 5 คน โดยใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interviews schedule) ทั้งมีโครงสร้างและไม่มีโครงสร้าง การสังเกต (Observation) ทั้งแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม และการประชุมกลุ่มย่อย (Focus group) ส่วนการวิจัยเชิงปริมาณ เป็นการเลือกกลุ่มตัวอย่างของนักท่องเที่ยว จำนวน 400 คน โดยใช้แบบสอบถาม (Questionnaire) เป็นเครื่องมือในการเก็บข้อมูล ทั้งนี้ผู้วิจัยได้เลือกตัวแทนแหล่งท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐาน ในพื้นที่จังหวัดขอนแก่น จำนวน 1 แห่ง คือ วัดโพธิ์ อำเภอมิ่งเมือง จังหวัดขอนแก่น

พื้นที่จังหวัดมหาสารคามจำนวน1 แห่งคือวัดขุนพรหมตำริอำเภอเมืองจังหวัดมหาสารคาม และพื้นที่พระธาตุนาดูน เป็นพื้นที่ศึกษา เพราะวัดทั้ง 2 แห่งเป็นสถานที่ปฏิบัติธรรม ซึ่งได้รับการแต่งตั้งจากคณะสงฆ์ให้เป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด และมีบทบาทในการอบรมวิปัสสนากรรมฐานเป็นที่ยอมรับของทั้งภาครัฐ เอกชน และประชาชนทั่วไป

สำหรับกลุ่มตัวอย่างของการวิจัยเชิงปริมาณได้จากกลุ่มนักท่องเที่ยวที่เข้าปฏิบัติธรรมในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคามระหว่างเดือนมกราคม พ.ศ. 2556 ถึง ธันวาคม พ.ศ. 2557 จำนวนทั้งสิ้น 1,564,554 โดยแบ่งเป็นพื้นที่จังหวัดขอนแก่นจำนวน 587,967 คน (สำนักงานเลขานุการวัดโพธิ์, 2557) และพื้นที่จังหวัดมหาสารคามจำนวน 976,587 คน (สำนักงานเลขานุการวัดขุนพรหมตำริ, 2557) ได้จำนวนกลุ่มตัวอย่างที่ 399.95 โดยผู้วิจัยได้เพิ่มจำนวนกลุ่มตัวอย่างเป็น 400 คน ด้วยการใช้สูตรคำนวณการหาขนาดของกลุ่มตัวอย่างแบบทราบจำนวนประชากรที่ระดับความเชื่อมั่น 95% ความผิดพลาดไม่เกินร้อยละ 5 ตามสูตรของ Taro Yamane (1967) ดังนี้

$$n = \frac{N}{1 + Ne^2}$$

โดย n = ขนาดตัวอย่างที่คำนวณได้
N = จำนวนประชากรที่ทราบค่า
e = ค่าความคลาดเคลื่อนที่ยอมรับได้ (allowable error)

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพเน้นการใช้แนวคิดในการวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบสัมภาษณ์ การสังเกตและการประชุมกลุ่มย่อย ส่วนข้อมูลเชิงปริมาณเป็นการวิเคราะห์โดยใช้สถิติพรรณนาได้แก่ การใช้ค่าเฉลี่ย ค่าร้อยละ และค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน เป็นรายข้อในแต่ละด้านและเฉลี่ยรวมทุกด้าน ดังนี้ ค่าเฉลี่ย 1.00-1.50 = เห็นด้วยน้อยที่สุด 1.51-2.50=เห็นด้วยน้อย 2.51-3.50=เห็นด้วย 3.51-4.50 = เห็นด้วยมาก และ 4.51-5.00= เห็นด้วยมากที่สุด นำเสนอผลการวิจัยแบบวิเคราะห์ด้วยสถิติเชิงพรรณนาพร้อมการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ

กรอบแนวคิดที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนแนวคิดที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แนวคิดทุนทางวัฒนธรรม แนวคิดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ แนวคิดธรรมภาคปฏิบัติ และแนวคิดการจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ทั้งนี้ผู้วิจัยจะนำแนวคิดทั้งหมดไปใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลพร้อมทั้งอภิปรายผลการศึกษา

1. แนวคิดทุนทางวัฒนธรรม (Cultural Capital) คำว่า “ทุน” หมายถึงของเดิมหรือเงินเดิมที่มีไว้เพื่อประโยชน์ให้กองงาม เช่น มีความรู้เป็นทุน มีเงินเป็นทุน; เงินหรือทรัพย์สินอื่น ๆ ที่ตั้งไว้สำหรับดำเนินกิจการเพื่อหาผลประโยชน์ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542: 534) ทุนอาจหมายถึง ทรัพย์สินหรือทุนที่อยู่ในรูปแบบอื่น ๆ เช่น ทุนทางสังคม ทุนมนุษย์ ทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางวัฒนธรรม เป็นต้น และทุนทางวัฒนธรรมถือว่าเป็นทุนประการหนึ่งซึ่งเกี่ยวข้องกับคุณค่า ภูมิปัญญา เป็นต้น ซึ่ง Throsby (2001: 46) ได้นิยามทุนทางวัฒนธรรมว่า หมายถึงสินทรัพย์ที่มีการฝังตัว สะสม และให้คุณค่าทางวัฒนธรรมนอกเหนือจากมูลค่าทางเศรษฐกิจของสินทรัพย์นั้น โดยได้แบ่งทุนวัฒนธรรมเป็น 2 ประเภท คือ 1) ทุนทางวัฒนธรรมที่สัมผัสได้ เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ วัด เป็นต้น 2) ทุนทางวัฒนธรรมที่สัมผัสไม่ได้ เป็นทุนที่อยู่ในรูปของทรัพย์สินทางปัญญา ได้แก่ ความคิด ความเชื่อและค่านิยม เป็นต้น ส่วนปิแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu) (1986: 241-258) กล่าวว่า “ทุน” คือมรดกที่สืบทอดมาอย่างต่อเนื่องสามารถเปลี่ยนรูปได้ มีลักษณะทั้งที่สัมผัสได้และสัมผัสไม่ได้ บูร์ดิเยอ ได้แบ่งทุนออกเป็น 4 ลักษณะ คือ 1) ทุนทางเศรษฐกิจ (Economic capital) ทุนประเภทนี้เป็นทุนที่สามารถคิดคำนวณเป็นปริมาณที่แน่นอนได้และสามารถระบุรูปแบบได้อย่างแน่นอน 2) ทุนทางสังคม (Social capital) หมายถึง “เครือข่ายทางสังคม” ซึ่งอาจรวมทั้งเครือข่ายประเภทกลุ่ม หรือเพื่อนร่วมอาชีพ เป็นต้น 3) ทุนทางสัญลักษณ์ (Symbolic capital) หมายถึง สถานภาพ ชื่อเสียง เกียรติยศ เป็นต้น ที่ทำให้เจ้าของทุนเกิดความได้เปรียบหรือเกิดประโยชน์ต่าง ๆ แก่ตนเอง 4) ทุนทางวัฒนธรรม (Cultural capital) หมายถึง องค์ความรู้ ความชำนาญ การศึกษา เป็นต้น บูร์ดิเยอได้แบ่งทุนทางวัฒนธรรมเป็นสามกลุ่ม ได้แก่ 1) ชั้นเป็นรูปเป็นร่าง (Embodied state) ได้แก่ ทุนที่อยู่ในรูปของการแสดงออกของร่างกายและจิตใจที่คงทนถาวร เช่น ความสามารถหรือความรอบรู้ที่จะพูด

หรือตัดสินงานทางด้านศิลปะ เป็นต้น 2) ชั้นเป็นชั้นเป็นอัน (Objectified state) ทูทางวัฒนธรรมที่อยู่ในรูปแบบของวัตถุที่เป็นปัจเจกบุคคลครอบครองเป็นเจ้าของ เช่น หนังสือซีดี งานเขียน เครื่องมือ งานศิลปะ เป็นต้น และ 3) ชั้นเป็นสถาบัน (Institutionalized state) หมายถึง ทูที่เกิดขึ้นจากการยอมรับจากสถาบัน เช่น ประกาศนียบัตร หนังสือรับรอง เป็นต้น ดังนั้น ทูทางวัฒนธรรมจึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญและให้คุณค่าต่อวิถีชีวิตของสังคม แต่ทูทางวัฒนธรรม มีความเป็นนามธรรมและเป็นพลวัต (Dynamic) สูง ซึ่งสามารถเปลี่ยนแปลงและถ่ายทอดข้ามสังคม กลุ่มคน สถานที่ และเวลาได้ตลอด

2. แนวคิดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ (Buddhist tourism) การท่องเที่ยวแนวพุทธหรือการท่องเที่ยวเชิงพุทธ หมายถึงการเดินทางเพื่อการศึกษา พัฒนาจิตใจ และการปฏิบัติในแนวทางที่ถูกต้องแก่เพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อมในลักษณะที่ก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสิ่ง (สุทธิชัย อาภาภโร, 2554: 50) อีกนัยหนึ่ง การท่องเที่ยวเชิงพุทธ หมายถึง การเดินทางสู่สถานที่ตั้งของวัดเพื่อศึกษาธรรมะและบริบททางศาสนาที่เกี่ยวข้อง ทั้งเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ เพื่อการศึกษาและการชื่นชมความงามทางวัฒนธรรมและเพื่อตอบสนองทางความเชื่อส่วนบุคคล (มานิช พรหมปัญญาและคณะ, 2556: 40) จากความหมายข้างต้นทำให้เห็นลักษณะและแนวทางการปฏิบัติของการท่องเที่ยวเชิงพุทธ คือ เป็นการเดินทางท่องเที่ยวที่ก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจ สามารถสร้างประโยชน์เกื้อกูล ความดีงามให้เกิดทั้งต่อตนเองและผู้อื่น และถือว่าเป็นการท่องเที่ยวที่ก่อให้เกิดการพัฒนาต่อตนเอง ชุมชน สังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมร่วมกันอย่างสร้างสรรค์

3. แนวคิดธรรมภาคปฏิบัติ (Buddhist Meditation) การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ 1) สมถกรรมฐานและ 2) วิปัสสนากรรมฐาน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ให้ความหมายว่า สมถะ คือวิธีทำให้สงบ จนตั้งมั่นเป็นสมาธิ ถึงขั้นได้ฌาน 2) วิปัสสนา คือ การเห็นแจ้งหรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง เป็นการอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัด เรียกว่าญาณ ส่วนคำว่า “กรรมฐาน” แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต หรือทำให้จิตทำงาน กรรมฐานแบ่งออกเป็น 40 อย่าง โดยแบ่งออกเป็น 7 หมวด เช่น หมวดอนุสสติ 10 ประกอบด้วยพุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลानุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ มรณสสติ กายคตาสติ อานาปานสติ และอุปปมานุสสติ

เป็นต้น (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2546: 850-853) ส่วนวิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง เป็นข้อปฏิบัติในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดขึ้นเรื่อย ๆ ในการปฏิบัตินั้น เรียกว่า ญาณ คือความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริง อย่างยั่งยืนถาวร

4. แนวคิดการจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม (Management of Cultural Tourism) การจัดการการท่องเที่ยว ถือว่าการกระทำอย่างมีเป้าหมาย ที่สอดคล้องกับหลักการหรือแนวคิดที่เหมาะสม โดยคำนึงถึงสภาพที่แท้จริง โดยการกำหนดแนวทาง มาตรการที่ดีมีประสิทธิภาพ ซึ่งร่ำไพพรรณ แก้วสุริยะ (2547: 3-4) ได้กำหนดหลักการการจัดการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืนตามหลักการพัฒนาการท่องเที่ยวไว้ เช่น 1) อนุรักษ์และใช้ทรัพยากรอย่างพอดี 2) ลดการบริโภคและใช้ทรัพยากรที่เกินความจำเป็นกับการลดการก่อของเสีย 3) รักษาและส่งเสริมความหลากหลายของธรรมชาติสังคม และวัฒนธรรม โดยการเพิ่มคุณค่า และมาตรฐานการบริการ 4) ประสานการพัฒนาการท่องเที่ยว 5) ต้องนำการท่องเที่ยวขยายเศรษฐกิจในท้องถิ่น โดยการประสานงานกับองค์กรปกครองท้องถิ่น และหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องส่งเสริมกิจกรรมการท่องเที่ยวในท้องถิ่นพร้อมสรรหาความโดดเด่นของทรัพยากรในท้องถิ่นนำไปประชาสัมพันธ์ และส่งเสริมการขายการท่องเที่ยว 6) การมีส่วนร่วม การสร้างเครือข่ายพัฒนาการท่องเที่ยวกับท้องถิ่น ควรร่วมทำงานกับท้องถิ่นแบบองค์รวมโดยเข้าร่วมทำในลักษณะหน่วยงานร่วมจัด นอกจากนั้นยังต้องประสานเครือข่ายระหว่างองค์กรและท้องถิ่น เพื่อยกระดับคุณภาพของการจัดการอีกด้วย 7) หมั่นประชุมและปรึกษารื้อกับผู้เกี่ยวข้องที่มีผลประโยชน์ร่วมกัน เช่น ชุมชนหรือประชาคมในพื้นที่ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น กลุ่มผู้ประกอบการท่องเที่ยว สถาบันการศึกษา สถาบันการศาสนา หน่วยงานราชการที่รับผิดชอบในพื้นที่ 8) การพัฒนาบุคลากร การให้ความรู้ การฝึกอบรม การส่งพนักงานดูงานอย่างสม่ำเสมอ 9) การจัดเตรียมข้อมูลคู่มือบริการข่าวสารการท่องเที่ยวให้พร้อม เพื่อจัดเตรียมข้อมูลข่าวสารการท่องเที่ยว เช่น คู่มือการท่องเที่ยว คู่มือการตลาดการท่องเที่ยวที่เป็นเอกสารแผ่นพับ หนังสือคู่มือวีดีโอ แผ่นซีดีรอม เป็นต้น 10) ประเมินผล ตรวจสอบ และวิจัย เช่น การตรวจสอบผลกระทบ และการศึกษาวิจัยอย่างสม่ำเสมอ

โดยการสอบถามผู้ใช้บริการโดยตรง เพื่อทราบผลของการบริการนำมาปรับปรุงและแก้ไขการจัดการอย่างมีประสิทธิภาพ

จากการทบทวนแนวคิดที่นำมาใช้ในการวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยจะนำแนวคิดทั้งหมดมาเป็นแนวทางในการศึกษาข้อมูลทั้งในส่วนที่เป็นเอกสารและข้อมูลภาคสนามเพื่อศึกษา ทบทวน วิเคราะห์และสังเคราะห์ทุนทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาในพื้นที่อีสานตอนกลางพร้อมทั้งอภิปรายผลเพื่อจัดทำข้อเสนอแนะต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต่อไป

ผลการศึกษา

1. จากการศึกษาข้อมูลพื้นฐานของนักท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมฐานกลุ่มตัวอย่าง จำนวน 400 คน สามารถสรุปได้ ดังนี้ นักท่องเที่ยวส่วนมากเป็นเพศหญิงมากกว่าเพศชายคิดเป็นร้อยละ 60.50 และร้อยละ 39.50 ตามลำดับ มีช่วงอายุระหว่าง 41-50 ปี ส่วนมากมีสถานภาพแต่งงาน ร้อยละ 66.80 นักท่องเที่ยวส่วนมากสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีร้อยละ 28.00 ส่วนมากเป็นเกษตรกรร้อยละ 26.50 รองลงมาคือข้าราชการ/พนักงานของรัฐ ร้อยละ 19.80 ส่วนมากมีรายได้ต่อเดือนต่ำกว่า 15,000 บาท ร้อยละ 63.50 แต่มีรายได้มากกว่า 35,000 บาทต่อเดือน คิดเป็นร้อยละ 8.40

2. หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม พบว่า หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่สำคัญมี 4 ประเภท คือ 1) ยุบ-พอง 2) พุทโธ 3) เคลื่อนไหว และ 4) โกเอนก้า

2.1 หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแบบที่ 1 คือ “ยุบ-พอง” คือ วัดโพธิ์อำเภอมือ จังหวัดขอนแก่น และวัดขุนพรหมดำริ อำเภอมือ จังหวัดมหาสารคาม หลักการปฏิบัติแบบยุบ-พอง ถือว่าเป็นรูปแบบการปฏิบัติที่ถูกนำมาใช้โดยศูนย์วิปัสสนากรรมฐาน วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ โดยยึดหลักตามแบบการสอนและการสอบอารมณ์ของพระธรรมธีรราชฆาณิก (โชดก ญาณสิทธิ) ซึ่งท่านเป็นผู้นำวิชาการวิปัสสนามาจากประเทศพม่า โดยจัดปฏิบัติตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร 4 คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เน้นกำหนดอิริยาบถ 2 ส่วน คือ อิริยาบถใหญ่ได้แก่การเดิน ยืน นั่ง และนอน และอิริยาบถย่อย

ได้แก่อาการเคลื่อนไหวย่อย ๆ เช่นในขณะบริโภคอาหาร การดื่ม การเคี้ยว การมอง การฟัง เป็นต้น สำหรับการฝึกจะเน้นการเดินจงกรม 6 ระยะ เช่น “ขวาย่างหนอ ซ้ายย่างหนอ” “ยกหนอ เขยียบหนอ” และ “ยกหนอ ย่างหนอ เขยียบหนอ” เป็นต้น (พระครูภาวนาโพธิคุณ, 2557: 20) ส่วนการภาวนาใช้วิธีการกำหนดแบบ “ยุบ-พอง” เช่น ขณะที่ท้องพองขึ้นกำหนดบริกรรมในใจว่า “พองหนอ” ขณะที่ท้องแฟบลงกำหนดบริกรรมในใจว่า “ยุบหนอ” เป็นต้น แนวคิดการปฏิบัตินี้ถือว่ามีส่วนปฏิบัติอยู่ทั่วไป ทั้งในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม แต่ไม่มีบทบาทหน้าที่ในเชิงสังคมอย่างชัดเจน เพราะขาดกิจกรรมการปฏิบัติธรรมอย่างสม่ำเสมอ

2.2 หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแบบที่ 2 คือ “พุทโธ” มีปรากฏในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นเท่านั้น คือ วัดป่าแสงอรุณ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น การปฏิบัตินี้สืบทอดมาจากหลวงปู่เสาร์ กันตสีโล และหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ถือว่าเป็นพระวิปัสสนาจารย์สายวัดป่า ซึ่งมีกระจายอยู่ทั่วไปในพื้นที่อีสาน แต่ส่วนมากกระจายอยู่ในพื้นที่อีสานตอนบน และเป็นที่รู้จักในนาม “พระวัดป่า” นั่นเองวัดป่าโดยทั่วไปจึงถูกมองว่าเป็นสถานที่ฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน (ยุคิโอะ ฮายาชิ, 2554: 392) การปฏิบัตินี้ใช้วิธีการกำหนดการบริกรรม “พุทโธ” ตามลมหายใจเข้าออก คือ หายใจเข้าภาวนาว่า “พุท-” หายใจออกภาวนาว่า “โธ” เพื่อเป็นอุบายสำหรับกำกับจิตทุกเวลา (วัดป่าบ้านตาด. 2554. 120) และใช้วิธีการกำหนดอริยาบถต่าง ๆ เช่นเดียวกับการปฏิบัติอื่น ๆ เช่น เวลาเดินจงกรมขณะยกเท้าขวาเดินให้ภาวนาว่า “พุท-” ขณะยกเท้าซ้ายเดินให้ภาวนาว่า “โธ” ส่วนเวลาหยุดให้ภาวนาว่า “หยุดอยู่ ๆ” เป็นต้น หลักการปฏิบัติแบบ “พุทโธ” จัดเป็นพุทธานุสติ ซึ่งเป็นกรรมฐานกองหนึ่งในอนุสสติ 10 อย่าง และเป็นที่ยินยอมของนักปฏิบัติธรรม เพราะใช้ง่ายและมีความหมายที่สื่อถึงพระพุทธเจ้าโดยตรง ดังคำสัมภาษณ์ผู้เข้าปฏิบัติธรรมที่ว่า “การใช้คำภาวนาพุทโธมีความสะดวก ง่ายและมีความคุ้นเคย สามารถใช้ได้ตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน” (ฉวีลักษณ์ ภักดีเจริญวัฒน์. สัมภาษณ์. 8 กรกฎาคม 2558) เช่นเดียวกับผู้เข้าร่วมปฏิบัติธรรมอีกคนหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นการปฏิบัติธรรมโดยใช้การภาวนาแบบพุทโธ คือ “พุทโธเป็นชื่อของพระพุทธเจ้า เวลาต้องการที่พึ่งทางใจ ก็จะนึกถึงพระพุทธเจ้าด้วยการภาวนาพุทโธ จะทำให้จิตใจสงบมากขึ้น” (ณปภัช โสเพ็ง. สัมภาษณ์. 8 กรกฎาคม 2558)

2.3 หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแบบที่ 3 คือ “เคลื่อนไหวน” ปรากฏในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นเท่านั้น คือ วัดโมกขรวาราม อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ใช้วิธีการฝึกปฏิบัติตามแนวทางของหลวงปู่เทียน จิตตสุโภ โดยยึดหลักการเจริญสติแบบเคลื่อนไหว 3 ประการ คือ 1) กำหนดการเคลื่อนไหวนิริยาธตามธรรมชาติและการสร้างจังหวะเคลื่อนไหว 2) กำหนดความนึกคิดปรุงแต่งเรื่องราวต่าง ๆ และ 3) กำหนดการรู้สึกตัวอยู่กับการเคลื่อนไหวนิริยาธทุกจังหวะและให้รู้เท่าทันการเคลื่อนไหวนั้น การกำหนดการเคลื่อนไหวแบ่งออกเป็น 4 นิริยาธ คือ นั่ง เดิน ยืน และนอน โดยการใช้จังหวะการกำหนดนิริยาธสำหรับทำนั่ง จำนวน 15 จังหวะ เช่น จังหวะที่ 1 เามือวางไว้ที่ขาทั้งสองข้างและหยุดให้มีสติเข้าไป จังหวะที่ 2 พลิกมือขวาตะแคงขึ้น จังหวะที่ 3 ยกมือข้างขวาขึ้นให้ขนานกับลำตัวถึงระดับหน้าอกแล้วหยุดขณะที่เคลื่อนมือข้างขวายกขึ้นถึงระดับหน้าอกและหยุดให้มีสติ ซึ่งทุกนิริยาธให้รู้สึกตัวในขณะที่เคลื่อนไหวเสมอ (พระเอนก เตชวโร. สัมภาษณ์. 25 พฤษภาคม 2558) เมื่อปฏิบัติครบ 1 รอบ คือ 15 จังหวะแล้วผู้ปฏิบัติจะต้องทำในรอบใหม่ต่อไปให้ต่อเนื่องกันไปโดยวิธีเดียวกันนี้ จนกว่าจะเห็นสมควรจึงพลัดเปลี่ยนการปฏิบัติในนิริยาธอื่น ๆ ส่วนการเดินจงกรม ไม่ใช้การบริกรรมใด ๆ ในขณะก้าวเดินซ้าย-ขวา เพียงแต่ให้มีสติกำหนดรู้อยู่กับเท้าขวา และเท้าซ้ายเท่านั้น ข้อสำคัญคือ ให้มีสติรู้ลึกลึกอยู่ทุกขณะที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนเท้า หมุนกลับจนกระทั่งถึงยืนหยุดอยู่ เมื่อหมุนกลับตัวหยุดจนได้แล้วก็เริ่มจงกรมต่อไป พระนักปฏิบัติแบบเคลื่อนไหวที่มีความโดดเด่นในปัจจุบัน เช่น พระไพศาล วิสาโล วัดป่าสุคโต จังหวัดชัยภูมิ และพระเอนก เตชวโร วัดโมกขรวาราม เป็นต้น ซึ่งพระภิกษุดังกล่าวมีบทบาทในการอบรมและเผยแผ่แนวทางการปฏิบัติดังกล่าวต่อสังคมไทยปัจจุบัน

2.4 หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแบบที่ 4 คือ “โกเอนก้า” มีปรากฏในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นเท่านั้น คือ ที่ศูนย์ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน “ธรรมสุวรรณ” อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น การปฏิบัตินี้ถูกพัฒนาขึ้นโดยสัตยา นารายัน โคเ็นก้า (S.N. Goenka) ซึ่งเป็นชาวพม่าเชื้อสายอินเดีย โดยการศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจากอาจารย์อุบาซัน ต่อมาท่านนำมาพัฒนาเป็นหลักสูตรสำหรับการอบรมวิปัสสนาสำหรับผู้สนใจทั่วไปและแพร่กระจายไปทั่วโลก การปฏิบัตินี้ยึดตามหลัก

อานาปานสติ คือการมีสติกำหนดลมหายใจ เข้า-ออก โดยโกเอนก้าได้เน้นให้เห็นว่า อานาปานสติเป็นวิธีการปฏิบัติที่สามารถเข้าใจและปฏิบัติได้ด้วยการเฝ้าสังเกตลมหายใจที่ผ่าน เข้า-ออก ตามธรรมชาติ สาเหตุที่ใช้ลมหายใจก็เพราะเป็นสิ่งที่ เป็นธรรมชาติ ไม่แบ่งแยกเป็นลัทธินิกาย ไม่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมใดๆ ทั้งสิ้น การปฏิบัติแบบนี้มุ่งที่ “การมองดูสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง” ซึ่งเป็นวิธีการชำระจิตที่เป็นสากลเป็นวิทยาศาสตร์ ไม่มีการแบ่งแยกเป็นลัทธินิกาย และเป็นแก่นคำสอนของพระพุทธเจ้า (โกเอนก้า, 2557: 1) เป็นที่น่าสนใจว่า การปฏิบัติตามแนวคิดนี้ จะไม่มีพิธีกรรมการไหว้พระสวดมนต์ หรือพิธีกรรมทางศาสนาใดๆ ทั้งสิ้น การปฏิบัติตามแนวคิดนี้จึงมีชาวต่างชาติและต่างศาสนาเข้ามาปฏิบัติในแต่ละหลักสูตรเป็นจำนวนมาก ซึ่งแบ่งออกเป็นระยะเวลา ตั้งแต่ 3 วัน 10 วัน 20 วัน 30 วัน และ 45 วัน โดยผู้เข้าปฏิบัติจะถูกแยกให้อยู่คนเดียว และไม่ได้รับอนุญาตให้พูดคุยกันกับผู้เข้าปฏิบัติคนอื่นๆ ยกเว้นเวลาฟังธรรมบรรยายในห้องปฏิบัติรวม

สำหรับผลการศึกษาลักษณะการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในเชิงปริมาณ พบว่านักท่องเที่ยวส่วนใหญ่ใช้หลักการปฏิบัติแบบพุทโธ จำนวน 189 คน คิดเป็นร้อยละ 47.25 รองลงมาใช้หลักการปฏิบัติแบบยุบ-พอง จำนวน 95 คน คิดเป็นร้อยละ 23.75 ใช้หลักการปฏิบัติแบบเคลื่อนไหว จำนวน 70 คน คิดเป็นร้อยละ 17.50 และใช้หลักการปฏิบัติแบบโกเอนก้า จำนวน 46 คน คิดเป็นร้อยละ 11.50 ส่วนจำนวนและร้อยละของกลุ่มตัวอย่างจำแนกตามจำนวนวันที่เข้าปฏิบัติ คือ ใช้เวลาในการปฏิบัติจำนวน 1-3 วัน คิดเป็นร้อยละ 56 รองลงมาคือ 4-5 วัน ร้อยละ 28.5 (ตารางที่ 2)

ตารางที่ 1 จำนวนและร้อยละของกลุ่มตัวอย่าง จำแนกตามจำนวนวันที่เข้าปฏิบัติ

จำนวนวันที่เข้าปฏิบัติ	จำนวน (คน)	ร้อยละ
1-3 วัน	224	56.00
4-5 วัน	113	28.5
6-10 วัน	20	5.00
11-15 วัน	0	0.00
16-20 วัน	3	0.75
21-30 วัน	5	1.00
มากกว่า 30 วัน	35	8.75
รวม	400	100.00

จากตารางที่ 1 พบว่า นักท่องเที่ยวที่เข้าปฏิบัติธรรมส่วนใหญ่ใช้เวลา จำนวน 1-3 วัน จำนวน 224 คน คิดเป็นร้อยละ 56.00 ปฏิบัติธรรม 4-5 วัน จำนวน 113 คน คิดเป็นร้อยละ 28.50 ปฏิบัติธรรม 6-10 วัน จำนวน 20 คน คิดเป็นร้อยละ 5.00 ปฏิบัติธรรม 16-20 วัน จำนวน 3 คน คิดเป็นร้อยละ 0.75 ปฏิบัติธรรม 21-30 วัน จำนวน 5 คน คิดเป็นร้อยละ 1.00 ปฏิบัติธรรมมากกว่า 30 วัน จำนวน 35 คน คิดเป็นร้อยละ 8.75 ส่วนระยะเวลา 11-15 วัน ไม่มีนักท่องเที่ยวเข้าปฏิบัติธรรม นักท่องเที่ยวส่วนมากปฏิบัติธรรมเป็นครั้งแรก ร้อยละ 34.70 จำนวน 2-5 ครั้ง ร้อยละ 34.20 และ 6-10 ครั้ง ร้อยละ 3.50 และปฏิบัติธรรมเป็นประจำ ร้อยละ 27.50 สำหรับแรงจูงใจของนักท่องเที่ยวที่สำคัญที่สุด ในการเข้าปฏิบัติธรรมในแต่ละแห่ง คือ หลักการปฏิบัติและวิธีการสอน คิดเป็นร้อยละ 33.75 ความเคร่งครัดในการปฏิบัติธรรม ร้อยละ 15.50 ชื่อเสียงของวัดหรือสถานปฏิบัติธรรม ร้อยละ 9.50 บรรยากาศภายในวัดหรือสถานปฏิบัติธรรมมีความร่มรื่น ร้อยละ 33.25 และชื่อเสียงของพระผู้สอนการปฏิบัติธรรม ร้อยละ 8 (ตารางที่ 3)

ตารางที่ 3 จำนวนและร้อยละของกลุ่มตัวอย่าง จำแนกตามแรงจูงใจสำคัญที่สุด

แรงจูงใจสำคัญที่สุดที่ทำให้เข้าปฏิบัติ	จำนวน (คน)	ร้อยละ
หลักการสอน/การปฏิบัติธรรม	135	33.75
ความเคร่งครัดในการปฏิบัติธรรม	62	15.50
ชื่อเสียงของวัด	38	9.50
บรรยากาศร่มรื่น	133	33.25
ชื่อเสียงของพระผู้สอนการปฏิบัติ	32	8.00
รวม	400	100.00

3. รูปแบบการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่อีสานตอนกลาง กรณีจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม พบว่า นักท่องเที่ยวส่วนมากใช้รูปแบบการท่องเที่ยวแบบไปเช้า-เย็นกลับหรือการใช้เวลา 1 วัน คิดเป็นร้อยละ 60.00 และน้อยที่สุด คือ การใช้เวลามากกว่า 1 สัปดาห์ขึ้นไป คิดเป็นร้อยละ 0.20 (ตารางที่ 4)

ตารางที่ 4 จำนวนและร้อยละของกลุ่มตัวอย่าง จำแนกตามจำนวนรูปแบบ/วันที่เข้ามาท่องเที่ยวในจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม

จำนวนวันที่เข้ามาท่องเที่ยว	จำนวน (คน)	ร้อยละ
ไปเช้า-เย็นกลับ (1 วัน)	240	60.00
2 วัน	61	15.20
3 วัน	83	20.80
4 วัน	9	2.20
5 วัน	2	0.50
6 วัน	4	1.00
มากกว่า 1 สัปดาห์	1	0.20
รวม	400	100.00

จากตารางที่ 4 พบว่า นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่ใช้รูปแบบการท่องเที่ยวแบบไปเช้า-เย็นกลับจำนวน 240 คน คิดเป็นร้อยละ 60.00 รองลงมาคือ 3 วันจำนวน 83 คน คิดเป็นร้อยละ 20.80 ต่อมาคือ 2 วัน จำนวน 61 คน คิดเป็นร้อยละ 15.20 ต่อมาคือ 4 วัน จำนวน 9 คน คิดเป็นร้อยละ 2.20 ต่อมาคือ 6 วัน จำนวน 4 คน คิดเป็นร้อยละ 1.00 ต่อมาคือ 5 วัน จำนวน 2 คน คิดเป็นร้อยละ 0.50 และมากกว่า 1 สัปดาห์จำนวน 1 คน คิดเป็นร้อยละ 0.20

สำหรับการเดินทางท่องเที่ยวของนักท่องเที่ยวเชิงนิเวศนกรรณฐาน ส่วนมากเดินทางมาเป็นครอบครัว คิดเป็นร้อยละ 32.80 น้อยที่สุดคือ การเดินทางมาคนเดียว คิดเป็นร้อยละ 12.40 (ตารางที่ 5) สำหรับพาหนะในการเดินทางของนักท่องเที่ยวส่วนมากใช้พาหนะส่วนตัว คิดเป็นร้อยละ 68.20 น้อยที่สุด คือ การใช้รถไฟต่อรถยนต์ คิดเป็นร้อยละ 0.20 (ตารางที่ 6)

ตารางที่ 5 จำนวนและร้อยละของกลุ่มตัวอย่าง จำแนกตามบุคคลที่ได้เดินทางมาด้วย

บุคคลที่ได้เดินทางมาด้วย	จำนวน (คน)	ร้อยละ
คนเดียว	50	12.40
เพื่อน	118	29.50
ครอบครัว	131	32.80
เป็นหมู่คณะ	101	25.20
รวม	400	100.00

จากตารางที่ 5 พบว่า นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่เดินทางมากับครอบครัวจำนวน 131 คน คิดเป็นร้อยละ 32.80 รองลงมาเคยมากับเพื่อน จำนวน 118 คน คิดเป็นร้อยละ 29.50 มาเป็นหมู่คณะ จำนวน 101 คน คิดเป็นร้อยละ 25.20 และมาคนเดียว จำนวน 50 คน คิดเป็นร้อยละ 12.40

ตารางที่ 6 จำนวนและร้อยละของกลุ่มตัวอย่าง จำแนกตามพาหนะในการเดินทาง

พาหนะในการเดินทาง	จำนวน (คน)	ร้อยละ
รถยนต์ส่วนตัว	273	68.20
รถโดยสารประจำทาง	78	19.50
รถไฟต่อรถยนต์	1	0.20
เครื่องบิน	2	0.50
รถเช่า	30	7.50
อื่น ๆ ได้แก่ รถยนต์เพื่อน และจักรยานยนต์	16	4.00
รวม	400	100.00

จากตารางที่ 6 พบว่านักท่องเที่ยวส่วนใหญ่ใช้พาหนะในการเดินทางโดยรถยนต์ส่วนตัวจำนวน 273 คน คิดเป็นร้อยละ 68.20 รองลงมาเดินทางโดยรถโดยสารประจำทางจำนวน 78 คน คิดเป็นร้อยละ 19.50 เดินทางโดยรถเช่าจำนวน 30 คน คิดเป็นร้อยละ 7.50 เดินทางโดยวิธีอื่น จำนวน 16 คน คิดเป็นร้อยละ 4.00 เดินทางโดยเครื่องบินจำนวน 2 คน คิดเป็นร้อยละ 0.50 และเดินทางโดยรถไฟต่อรถยนต์จำนวน 1 คน คิดเป็นร้อยละ 0.20

ส่วนการจัดการการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่วัดโพธิ์ ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น มีระบบการจัดการโดยการจัดตั้งคณะกรรมการแบบมีส่วนร่วมทั้งฝ่ายสงฆ์และฝ่ายฆราวาสประกอบด้วยเจ้าหน้าที่รัฐ ชุมชน และนักวิชาการ ใช้กระบวนการทำงานผ่านแผนการดำเนินงาน ซึ่งมีระบบค่านิยมองค์กร (Core Value) คือ วิสัยทัศน์ ปรัชญา ปณิธาน พันธกิจ เป้าหมาย วัตถุประสงค์ และสะท้อนให้เห็นศักยภาพในการจัดการด้านการเผยแผ่ผ่านนโยบาย คือ พัฒนางองค์กรและขยายองค์กรหรือสาขาให้มีประสิทธิภาพในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พัฒนาค้นห้ถึงธรรม พัฒนาสถานที่ให้มีความพร้อมใช้งานดำเนินงานแบบมีส่วนร่วมเชื่อมตงกันหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน (พระครูภาวนาโพธิคุณ. สัมภาษณ์. 8 กรกฎาคม 2558) มีความพร้อมในการสื่อสารผ่านหนังสือธรรม ซีดีธรรม สถานีวิทยุ เว็บไซต์ เฟสบุ๊ค และมีพระวิปัสณาจารย์

ที่มีความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม และมีหลักสูตรและโครงการการอบรมวิปัสสนากรรมฐานและคุณธรรมจริยธรรมตลอดทั้งปี (พระรังสรรค์ ธัมมโร. สัมภาษณ์. 8 กรกฎาคม 2558) ซึ่งมีระยะเวลาตั้งแต่ 3-30 วัน รวมทั้งการเปิดสอนหลักสูตรวิปัสสนากรรมฐานนานาชาติโดยจัดเป็นปฏิทินที่สาธารณชนสามารถเข้าถึงได้ตลอดเวลา (วิมาน คัมภีร์ปัญญา. สัมภาษณ์. 8 กรกฎาคม 2558) ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาเชิงปริมาณ เรื่องการจัดการการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐาน มีค่าเฉลี่ยโดยรวมในระดับมากเท่ากับ 4.32 และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐานที่ 0.691 (ตารางที่ 7)

ตารางที่ 7 การจัดการการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐาน วัดโพธิ์ จังหวัดขอนแก่น

รายการประเมิน	$\bar{X}$	S.D	ระดับความคิดเห็น
วัดมีหลักสูตรการอบรมและปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน	4.62	0.773	เห็นด้วยมากที่สุด
วัดมีแผนการปฏิบัติงานการอบรม	4.59	0.604	เห็นด้วยมากที่สุด
วัดมีรูปแบบและแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน	4.46	0.609	เห็นด้วยมาก
วัดมีการประชาสัมพันธ์และแหล่งสอบถามข้อมูล	4.13	0.689	เห็นด้วยมาก
วัดมีบุคลากรพร้อมในการจัดอบรมและปฏิบัติธรรม	4.41	0.604	เห็นด้วยมาก
วัดมีชุมชน เครือข่ายเข้าร่วมและช่วยงาน	4.16	0.683	เห็นด้วยมาก
วัดมีงบประมาณในการช่วยเหลือในการบริหารจัดการ	4.09	0.787	เห็นด้วยมาก
วัดมีระบบการจัดการพื้นที่ เช่น ที่พัก ห้องน้ำ ลานจอด	4.13	0.751	เห็นด้วยมาก
วัดมีเอกสาร หนังสือ ซีดีธรรมะ	4.46	0.742	เห็นด้วยมาก
วัดมีอาหาร/น้ำปานะที่เหมาะสม	4.31	0.580	เห็นด้วยมาก
วัดมีระบบการติดตามผล ประเมินผล วัดผล	4.15	0.778	เห็นด้วยมาก
รวม	4.32	0.691	เห็นด้วยมาก

จากตารางที่ 7 พบว่า การจัดการการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐาน วัดโพธิ์ จังหวัดขอนแก่น เรียงตามค่าเฉลี่ย 3 ลำดับ ดังนี้ ลำดับที่ 1 ค่าเฉลี่ย 4.62 ได้แก่ วัดมีหลักสูตรการอบรมและปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน (เห็นด้วยมากที่สุด) ลำดับที่ 2 ค่าเฉลี่ย 4.59 ได้แก่ วัดมีแผนการปฏิบัติงานการอบรมและปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน (เห็นด้วยมากที่สุด) และลำดับที่ 3 ค่าเฉลี่ย 4.46 ได้แก่ วัดมีรูปแบบและแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และวัดมีเอกสารหนังสือซีดีธรรมะ (เห็นด้วยมาก) ส่วนรายการประเมินอื่น ๆ มีระดับความคิดเห็นอยู่ในระดับมาก

สำหรับพื้นที่ในจังหวัดมหาสารคาม คือ วัดขุนพรหมตำริ มีการจัดการในรูปแบบคณะกรรมการโดยการจัดตั้งเป็นศูนย์ฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐานและพุทธศีลธรรมซึ่งมีจุดเด่นที่การมีส่วนร่วมของชุมชนทุกภาคส่วน โดยเน้นการจัดการตามแนวคิดแบบ “บวร” แต่ไม่มีความชัดเจนในเรื่องของค่านิยมองค์กร (Core Value) ซึ่งการจัดการตามรูปแบบข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงผลลัพธ์ของศักยภาพการจัดการในเชิงปริมาณ เรื่องการจัดการการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐาน มีค่าเฉลี่ยโดยรวมในระดับมากเท่ากับ 4.09 ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐานที่ 0.774 (ตารางที่ 8)

จากตารางที่ 8 พบว่า การจัดการการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐาน วัดขุนพรหมตำริจังหวัดมหาสารคามทุกรายการประเมินมีระดับความคิดเห็นอยู่ในระดับมาก เรียงตามค่าเฉลี่ย 3 ลำดับ ดังนี้ ลำดับที่ 1 ค่าเฉลี่ย 4.22 ได้แก่ วัดมีหลักสูตรการอบรมและปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ลำดับที่ 2 ค่าเฉลี่ย 4.19 ได้แก่ วัดมีอาหาร/น้ำปานะที่เหมาะสม ลำดับที่ 3 ค่าเฉลี่ย 4.17 จำนวน 2 ข้อ คือ วัดมีระบบการจัดการพื้นที่ เช่น ที่พัก ห้องน้ำ สานปฏิบัติธรรม ลานจอดรถ และวัดมีระบบการติดตามผล ประเมินผล วัดผล

ตารางที่ 8 การจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมฐาน วัดขุนพรหมดำริ จังหวัดมหาสารคาม

รายการประเมิน	$\bar{X}$	S.D	ระดับความคิดเห็น
1) วัดมีหลักสูตรการอบรมและปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐาน	4.22	0.719	เห็นด้วยมาก
2) วัดมีแผนการปฏิบัติงานการอบรม	4.13	0.753	เห็นด้วยมาก
3) วัดมีรูปแบบและแนวทางการ ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน	4.13	0.753	เห็นด้วยมาก
4) วัดมีการประชาสัมพันธ์และแหล่ง สอบถามข้อมูล	3.90	0.849	เห็นด้วยมาก
5) วัดมีบุคลากรพร้อมในการจัดอบรม และปฏิบัติธรรม	4.05	0.815	เห็นด้วยมาก
6) วัดมีชุมชน เครือข่ายเข้าร่วม และช่วยงาน	4.02	0.827	เห็นด้วยมาก
7) วัดมีงบประมาณในการช่วยเหลือ ในการบริหารจัดการ	3.96	0.848	เห็นด้วยมาก
8) วัดมีระบบการจัดการพื้นที่ เช่น ที่พัก ห้องน้ำ ลานจอดรถ	4.17	0.683	เห็นด้วยมาก
9) วัดมีเอกสาร หนังสือ ซีดีธรรมะ	4.05	0.745	เห็นด้วยมาก
10) วัดมีอาหาร/น้ำปानะที่เหมาะสม	4.19	0.742	เห็นด้วยมาก
11) วัดมีระบบการติดตามผล ประเมินผล วัดผล	4.17	0.781	เห็นด้วยมาก
รวม	4.09	0.774	เห็นด้วยมาก

สรุปและอภิปรายผล

จากผลการศึกษาสามารถสรุปและอภิปรายผลได้ ดังนี้

1. แนวคิดการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่สำคัญในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม พบว่า มี 4 อย่าง คือ แนวคิดการปฏิบัติแบบ “ยุบ-พอง”, “พุทโธ”, “เคลื่อนไหว” และ “โกเอนก้า” ถ้าวิเคราะห์ตามแนวคิดทุนทางวัฒนธรรมของ Bourdieu และ Throsby ถือว่าองค์ความรู้เหล่านี้เป็น “สินทรัพย์ที่มีการฝังตัว” สะสมและให้คุณค่าที่เหนือจากมูลค่าทางเศรษฐกิจ เพราะ Bourdieu และ Throsby จัดทุนทางวัฒนธรรมเหล่านี้ให้เป็นทุนที่สัมผัสไม่ได้ ซึ่งเป็นทุนที่อยู่ในรูปแบบของทรัพย์สินทางปัญญา แต่ไม่ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า “ทรัพย์สินทางปัญญา” ตามแนวคิดทุนทางวัฒนธรรมที่เขาเสนอนี้มีความหมายอย่างไร ในทัศนะของผู้วิจัยมองว่า ถ้าทรัพย์สินทางปัญญามีความหมายครอบคลุมถึงคำว่า “ลิขสิทธิ์” ตามที่ใช้และเข้าใจในปัจจุบัน ผู้วิจัยเห็นว่า หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นทรัพย์สินทางปัญญาที่ทุกคนสามารถเป็นเจ้าของได้ ซึ่งมีความหมายที่แย้งกับแนวคิดทุนทางวัฒนธรรมตามความหมายที่ทั้ง Bourdieu และ Throsby ได้กล่าวไว้แล้ว เพราะหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่พบในงานวิจัยนี้ถือว่าเป็น “ลิขสิทธิ์สาธารณะ”

เมื่อวิเคราะห์ตามแนวคิดธรรมาศปฏิบัติ พบว่า แม้หลักการปฏิบัติจะมีความหลากหลายถึง 4 อย่าง แต่สามารถสังเคราะห์หลักการปฏิบัติทั้งหมดลงในหลักสมถกรรมฐาน หมวดอนุสติ 10 คือ หลักการปฏิบัติแบบ “ยุบ-พอง”, “โกเอนก้า” จัดเข้าได้กับข้อที่ 9 คือ “อานาปานสติ” หมายถึง สติกำหนดลมหายใจเข้าออก ส่วนหลักการปฏิบัติแบบ “พุทโธ” จัดเข้ากับข้อที่ 1 คือ “พุทธานุสติ” หมายถึงการระลึกถึงพระพุทธเจ้าและพิจารณาคุณของพระพุทธเจ้า ถ้ากำหนดหายใจเข้า “พุท” หายใจออก “โธ” สามารถจัดเข้าได้กับอานาปานสติ เป็นที่น่าสังเกตว่า หลักการปฏิบัติแบบ “เคลื่อนไหว” มีความแตกต่างออกไปจากการปฏิบัติข้างต้น อย่างน้อย ก็ชี้ให้เห็นในความต่างของวิธีการและขั้นตอนการปฏิบัติ “การเจริญสติแบบเคลื่อนไหว” (Dynamic Meditation) ซึ่งทวีวัฒน์ ปุณทริกวัฒน์ (2556:15) นักวิชาการด้านศาสนาให้ทัศนะว่า คำสอนของหลวงพ่อกุศล จิตตสุภโณนั้นอยู่นอกเหนือธรรมเนียมและคัมภีร์” เพราะเน้นความรู้สึกตัว (สติ) และการเห็นโลกตามที่เป็นจริง เนื่องจากคัมภีร์และธรรมเนียม

เป็นอีกรูปแบบหนึ่งของความคิด ดังนั้นคำสอนเรื่องการเจริญสติแบบเคลื่อนไหวของท่าน ซึ่งชี้ตรงไปยังความรู้สึกตัวเหนือความคิดนั้น จึงเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์และธรรมเนียมน้อยมาก ในทัศนะนี้คำสอนของหลวงปู่เทียนไม่เข้ากับธรรมเนียมพุทธศาสนาของไทย ซึ่งเน้นหนักในเรื่องพระไตรปิฎกและชนบทประเพณี” แต่ในทัศนะของผู้วิจัยเห็นว่า หลักการปฏิบัติแบบ “เคลื่อนไหว” สามารถสังเคราะห์เข้าได้กับหลักสมถกรรมฐานหมวด “อนุสสติ 10” โดยพิจารณาจากเนื้อหา (Context) ของการฝึกสติในอิริยาบถนั่งและยืน เพียงแต่ใช้เทคนิคซึ่งเปลี่ยนไปจากการบริกรรมหรือการฝึกแบบเดิมที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน เช่นการกำหนดลมหายใจ เข้า-ออก เป็นต้น มาพิจารณาที่อิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อยแทน เพราะสามารถเอาสติไปสังเกตหรือตามรู้ได้ง่ายกว่าการใช้สติกำหนดลมหายใจ แต่อย่างไรก็ตามเป้าหมายของการฝึกปฏิบัติแบบเคลื่อนไหวก็เน้นไปที่การฝึกปฏิบัติเพื่อให้รู้เท่าทันสติ ซึ่งจะใช้เป็นฐานสำคัญในการพัฒนาปัญญาได้

หลักการปฏิบัติเหล่านั้น สามารถนำมาสร้างเป็นแบรนด์การท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานของกลุ่มจังหวัด “ร้อยแก่นสารสินธุ์” ได้ ซึ่งแนวคิดนี้เป็นไปในทิศทางเดียวกันกับสุนีย์ เลี้ยวเพ็ญวงษ์ (2557: 8) ที่เสนอยุทธศาสตร์การท่องเที่ยวในภาคอีสานตอนกลางไว้ว่า การสร้างภาพลักษณ์และการสร้างแบรนด์จังหวัดเพื่อการท่องเที่ยวกลุ่มจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลางเพื่อรองรับประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน ซึ่งประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษา สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ทั้งผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงและประโยชน์ทางวิชาการ

2. รูปแบบและการจัดการการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม สำหรับรูปแบบการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานแบบไปเช้า-เย็นกลับ หรือ รูปแบบการท่องเที่ยวที่ใช้ระยะเวลาประมาณ 1-3 วัน จะมีความสอดคล้องกับระยะเวลาหรือช่วงวันหยุดของนักท่องเที่ยวซึ่งนิยมเดินทางท่องเที่ยวในช่วงวันหยุดติดต่อกันที่ใช้ระยะเวลาไม่นานเกินไป สอดคล้องกับความหมายของแนวคิดการท่องเที่ยวเชิงพุทธที่สุทธิชัย อาภากร (2554) และมาโนช พรหมปัญญา (2556) ได้กล่าวไว้ว่าเป็นการเดินทางสู่สถานที่ตั้งของวัดเพื่อศึกษาธรรมะและบริบททางศาสนาที่เกี่ยวข้อง ทั้งเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ เพื่อการศึกษาและการชื่นชมความงามทางวัฒนธรรมและเพื่อตอบสนองทางความเชื่อส่วนบุคคล ตามระยะเวลาที่เหมาะสม

ส่วนการจัดการในพื้นที่ทั้ง 2 แห่ง เป็นจัดการในรูปแบบคณะกรรมการบริหาร เมื่อวิเคราะห์ผ่านแนวคิดการจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ทำให้เห็นว่า วัดโพธิ์ มีระบบจัดการสอดคล้องตามหลักการตามที่ รำไพพรรณ แก้วสุริยะ (2547) เสนอไว้ คือ มีลักษณะอนุรักษ์และใช้ทรัพยากรอย่างพอดี การมีส่วนร่วมของชุมชน หน่วยงาน ภายนอก การพัฒนาบุคลากร มีแหล่งบริการข่าวสาร และการประเมินผล ตรวจสอบ และ วิจัยอย่างเป็นระบบ แต่มีข้อที่น่าสังเกตคือ สถานที่ท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่จังหวัดมหาสารคาม คือ วัดขุนพรหมดำริ มีองค์ประกอบไม่ครบตามที่ รำไพพรรณ แก้วสุริยัน เสนอไว้อย่างชัดเจน จะอย่างไรก็ตาม จากผลการวิจัยสามารถทำให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้มองเห็นและตระหนักถึงข้อด้อยตรงนี้ แต่เมื่อวิเคราะห์ตามแนวคิดของทุนทางวัฒนธรรม ทำให้พบว่า สถานปฏิบัติธรรมทั้งสองแห่งมีทรัพยากรที่เป็น ทุนทางวัฒนธรรมทั้งที่สัมผัสได้และสัมผัสไม่ได้ ซึ่งสามารถพัฒนาศักยภาพให้เป็นแหล่ง ท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานต้นแบบได้ และจากผลการค้นพบนี้ทำให้ชุมชนในพื้นที่ ได้จัดตั้งเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานแบบมีส่วนร่วมขึ้นทั้งในจังหวัด ขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม ประกอบด้วยภาครัฐ เอกชนและผู้ประกอบการ ผู้นำชุมชน และกลุ่มอาชีพต่าง ๆ ภายในชุมชน โดยกำหนด บทบาท หน้าที่ของแต่ละฝ่าย อย่างชัดเจน

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. รัฐโดยหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวและพุทธศาสนาควรสนับสนุน และเสนอให้ “การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน” เป็นมรดกแห่งภูมิปัญญาของชาติ
2. ในภาคอีสานตอนกลางจากเดิมมี “กลุ่มท่องเที่ยวเส้นทางไดโนเสาร์” เท่านั้น กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬาควรประกาศและหนุนเสริมให้กลุ่มร้อยแก่น สารสินธุ์เป็น “กลุ่มท่องเที่ยวเส้นทางวิปัสสนากรรมฐาน” เพิ่มขึ้น ซึ่งจะทำให้เห็นมิติของ การท่องเที่ยวในภาคอีสานที่ว่า “อีสานแหล่งเรียนรู้อารยธรรม” อย่างรอบด้าน

ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

กลุ่มจังหวัด “ร้อยแก่นสารสินธุ์” สามารถพัฒนาสถานปฏิบัติธรรมรวมทั้งทรัพยากรทางศาสนาอื่น ๆ ที่มีอยู่ภายในพื้นที่ให้เป็น “ศูนย์กลางการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานในภาคอีสาน” (Hub Location of Religious and Buddhist Meditation Tourism in the Northeast of Thailand) โดยเฉพาะจังหวัดขอนแก่นถือว่าเป็นศูนย์กลางการคมนาคมทั้งทางบกและอากาศ ซึ่งสามารถตอบสนองตลาดไมซ์ (MICE) และสามารถเชื่อมโยงการท่องเที่ยวให้ขยายวงกว้างทั้งภายในประเทศและประเทศเพื่อนบ้าน กลุ่ม CLMV ได้แก่ กัมพูชา สปป.ลาว เมียนมา และเวียดนาม หรือกลุ่มอนุภูมิภาคุ่มน้ำโขง (Greater Mekong Sub-region) ซึ่งมีวัฒนธรรมทางศาสนาคล้ายคลึงกันได้

กิตติกรรมประกาศ

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยแบบมุ่งเป้าด้านการท่องเที่ยว เรื่อง “แนวทางการจัดการการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่อีสานตอนกลาง กรณีจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม” ภายใต้ชุดโครงการเรื่อง “แนวทางการจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในพื้นที่อีสานตอนกลาง กรณีจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม” โดยได้รับงบประมาณสนับสนุนจากสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (วช.) และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ปีงบประมาณ 2557

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา. (2555). นโยบายและยุทธศาสตร์การท่องเที่ยว พ.ศ. 2555-2559. สืบค้นเมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม 2561 จาก http://www.mots.go.th/ewt_dl_link.php?nid=7114.
- กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา. (2558). นโยบายและยุทธศาสตร์การท่องเที่ยว พ.ศ. 2558-2560. สืบค้นเมื่อวันที่ 9 มกราคม 2561 จาก http://www.mots.go.th/ewt_dl_link.php?nid=7114.

- โกเอนก้า. (2557). **ธรรมบรรยาย หลักสูตร 10 วัน**. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี จำกัด.
- ทวีวัฒน์ ปุณทริกวัฒน์. (2556). **เถรวาทลุ่มน้ำโขง**. เอกสารประกอบการสัมมนา
เชิงวิชาการ. มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 15 พฤษภาคม 2556.
- ธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). พระ. (2546). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ภาวนาโพธิคุณ. พระครู. (2557). **วิปัสสนากรรมฐาน**. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- มาโนช พรหมปัญญาและคณะ. (2556). **แนวทางการเตรียมความพร้อมการท่องเที่ยว
เชิงพุทธของจังหวัดอุบลราชธานี**. วารสารการบริการและการท่องเที่ยวไทย.
8(2)
- ยุติโอะ ฮายาชิ. (2554). **พุทธศาสนาเชิงปฏิบัติของคนไทยอีสานศาสนาในความ
เป็นภูมิภาค**. พิณิจ ลาภธนา นนท์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิต. (2542). **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพมหานคร:
นานมีบุ๊คส์ จำกัด.
- รำไพพรรณ แก้วสุริยะ. (2547). **หลักการจัดการการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน**. สืบค้นวันที่
9 มกราคม 2561 จาก <http://lib.dtc.ac.th/article/tourism/0007.pdf>.
- วัดป่าบ้านตาด. (2554). **ญาณสัมปันนธัมมานุสรณ์**. กรุงเทพมหานคร: ศิริวัฒนา
อินเตอร์พริ้นท์ จำกัด.
- สำนักเลขานุการวัดโพธิ์. (2557). **บันทึกสถิติผู้เข้าปฏิบัติธรรมสำนักปฏิบัติธรรม
ประจำจังหวัดขอนแก่น แห่งที่ 1**. 2556-2557. เอกสารอัดสำเนา.
- สำนักเลขานุการวัดขุนพรหมดำริ. (2557). **บันทึกสถิติผู้เข้าปฏิบัติธรรมสำนักปฏิบัติ
ธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม ลำดับที่ 23**. 2556-2557. เอกสาร
อัดสำเนา.
- สารกิจประยุต. พระครู. (2558). **คู่มือทำวัตรเช้า-เย็น**. มหาสารคาม: อภิชาติการพิมพ์.

- สุนีย์ เลี้ยวเพ็ญวงษ์. (2557). ยุทธศาสตร์การท่องเที่ยวภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลางสู่การเป็นศูนย์กลาง อนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง. วารสารวิชาการการท่องเที่ยวไทยนานาชาติ. 10 (1): 8.
- สุทธิตย์ อากาศโร, พระมหา. (2554). รูปแบบและเครือข่ายการเรียนรู้ของแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในประเทศไทย. วารสารพุทธจักร. 65 (7).
- Bourdieu, Pierre. (1986). **The Forms of Capital, Handbook of theory and Research for the Sociology of Education.** John C. Richardson ed. New York: Greenwood press.
- Throsby, David. (2001). **Economics and culture.** Cambridge. Cambridge University.
- Yamane, Taro. (1967). **Statistics, an Introductory Analysis.** 2nd ed. New York: Harper and Row.